

TÜRKİYE DİYANET VAKFI

İSLÂM

ANSİKLOPEDİSİ

CİLT 41

TEVEKKÜL - TÛSTERİ

İstanbul 2012

"Akşolpan-Palman" manzumeleri; Sovyetler Birliği'nin kahramanı Zoya Kosmedem-yanskaya hakkında Beknazarov'un yazdığı "Tanya", Kayıpnazarov'un "Palvanbek" manzumeleri bu ternaların önde gelen örneklerindendir. Bu yıllarda Karakalpak edebiyatına İbrayım Yusupov, Tilevbergen Jumanuratomov, Hojabek Seytov, Tölep Kayıpbergenov, Öserbay Hojanıyazov, Hojamurat Turımbetov, Joldasbay Dilmuratov, Babas İsmailov, Meten Seyitniyazov, Keramatdin Sultanov, Aytbay Bekımbetov, Devlen Aytmuratov gibi genç, yetenekli yazar ve şairler de katılır. Savaşın sonraki döneminde Karakalpak nesri de gelişme gösterir. Pek çok hikâye ve denemenin yanında ilk defa hacimli nesir örnekleri olan romanların yazıldığı görülür. Kısa zamanda ortaya çıkan romanlar arasında Asan Begimov'un *Balıkşını Kızı* (Nökis 1958), Jolmurza Aymurzayev'in *Emıvderya Boyında* (Nökis 1958), Tölepbergen Kayıpbergenov'un *Karakalpak Kızı* (Nökis 1960), Orazbay Ebdırahmanov'un *Bosağa* (Nökis 1989) sayılabilir. Bunlardan Begimov, Aymurzayev ve Şavdırbay Seytov'un romanları Rusça'ya tercüme edilirken Bekımbetov ile Kayıpbergenov'un romanları Özbek Türkçesi'ne aktarılmıştır. Bu gelişmeler sonucunda Karakalpak nesrinin ön plana çıktığı görülür. Aynı dönemde edebî tenkit ve edebiyat araştırmaları alanında da gelişmeler olmuş. Nejım Devkarayev, M. Nurmuhammedov, Kallı Ayımbetov, Kabil Maksetov, S. Ahmetov gibi bilim adamları yetişmiştir. Günümüz yazar ve şairleri arasında İbrayım Yusupov, Tölepbergen Kayıpbergenov, Şavdırbay Seytov, Gülistan Şamuratova, Sargül Bahadırova, Gülistan Matyakubova, Saylavbay Jumaşulov, Orazbay Ebdırahmanov, Nebiyrä Töteşova, Sağınbay İbragimov, Keñesbay Reymov, Bahtiyar Genjemuratov, Patiyma Mirzabayeva zikredilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

N. Japakov, *Edebiyatımız Hakkında Oylar (İlmiy Makalalar Toplamı)*, Nökis 1974; İ. T. Sağıto, *Karakalpak Edebiyatının Ösiv Jolları -Edebiy-Kritikalık Makalalar*, Nökis 1979; A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türki Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, s. 156-201; *Karakalpak Edebiyatı Tarihi* (haz. N. Japakov v.dğr.), Nökis 1983; S. Ahmetov - S. Esenov, *Karakalpakstan Respublikasının Jazıuşları*, Nökis 1995; S. Ahmetov - K. Mambetov, *Karakalpak Edebiyatı*, Nökis 1996, s. 3-11, 196-199, 211-224, 242-247; *Karakalpak Edebiyatı* (haz. H. Seytov v.dğr.), Nökis 1998; Ceyhun Vedat Uygur, *Karakalpak Türkleri Edebiyatı (Gramer-Yazılı Edebiyat-Destanlar)*, Denizli 1999; a.mlf., *Karakalpak Türkçesi Grameri (Fonetik, Morfoloji, Sentaks)*, Denizli 2001; a.mlf., *"Karakalpak Türkçesi", Türk Lehçeleri Grameri* (ed. Ahmet B. Erilasan), An-

kara 2007, s. 545-622; *Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi: Karakalpak Edebiyatı*, Ankara 2003, XXIII, 163, 167, 171, 177, 181, 185, 189, 190, 195; *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I -Fiil- Basit Çekim*, Ankara 2006; *Karakalpak Destanları: Kırk Kız Destanı* (haz. Ceyhun Vedat Uygur), Ankara 2007.

CEYHUN VEDAT UYGUR

Kazaklar (bk. KAZAKİSTAN; KAZAKLAR)

Kıpçaklar (bk. KIPÇAKLAR)

Kırgızlar. Kırgızca, Altayca ile birlikte Türk dilleri ailesi Kıpçak grubunun taşrası olarak nitelenen Doğu alt grubunu oluşturur. Kırgızistan Cumhuriyeti, Özbekistan Cumhuriyeti'nin kısmen Namangan, Andican ve Fergana bölgeleri, Tacikistan Cumhuriyeti'nin bazı dağlık yerleriyle Kazakistan Cumhuriyeti'nin Kırgızistan'a komşu bölgeleri, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sincan-Uygur Özerk Bölgesi, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin batı bölgeleriyle Kuzeydoğu Afganistan ve Pakistan'da konuşulmaktadır. Kırgızca'nın bir tasnife göre kuzey ve güney olmak üzere iki, bir diğerine göre kuzey, güneybatı ve güneydoğu olmak üzere üç ağız vardır. Kırgız edebî / yazı dili kuzey ağızına dayanır. Kırgızca'nın fonolojik özellikleri şunlardır: Çağdaş Kırgız edebî dili öz fonolojik sisteminde sekiz kısa (a, e, i, o, ö, u, ü), altısı uzun (ā, ē, ō, ō, ū, ū) olmak üzere on dört ünlü ve on sekiz ünsüz (b, c, ç, d, g, x, k, l, m, n, ŋ, p, r, s, ş, t, y, z) bulunur; f, j, şç, ts ve v fonemlerine özellikle Rusça ve alıntı kelimelerde rastlanır. Uzunluk ikincildir: Eski Türkçe ağız > Kırgızca öz. Kırgızca'da vurgu çoğunlukla son hece üzerinde bulunur. Kelime ve kelime şekilleri ses uyumuna tâbidir. Dudak ünlü uyumu yalnız dar ünlü sesleri (i, i, u, ü) değil düz geniş ünlü sesleri de (a, e) etkiler: cürüktördögü "yüreklerdeki." Eski Türkçe'deki d ünsüzü Kırgızca'da y'ye (tod- > toy- "doy-"), kelime başı y ünsüzü c'ye (yol > col) dönüşmüştür. Ayrıca hem Türkçe hem alıntı kelimelerde uzun ünlüler bulunmaktadır. İşenali Arabeyev, Kazakça'yı Kırgızca'dan ayırt etmek için yazı dilinde uzun ünlüleri ilk defa kullandığını belirtmektedir (*Kırgız Alfabeti*, 1924). Bu tarihe kadar yazılan eserlerde uzun ünlüler gösterilmemiştir (Dıkanov, V/2 [2005], s. 328-329). Kırgızca'nın morfolojisi Türk dili için tipiktir. İşaret zamirlerinin, sonu -l ile biten ve bitmeyen olmak üzere iki şekli vardır: bul / bu "bu", oşoloşo "bu, şu", uşul/uşu "o". Olumsuz fiil -ba- (-be-, -bo-, -bö-, -pa-, -pe-, -po-, -pö-) ekiyle kurulur (albaymın "almam, al-

mayacağım"); fakat bazan çok "yok" ve emes "değil" kelimeleriyle analitik yolla da yapılabilmektedir: Eç kimdi körgön cokmun "Kimseyi görmedim"; körgön emes-tey bolup "görmezlikten gelip." Söz diziminde analitik fiil yapıları gelişmiştir: okup catamın-okup cürüm-okup oturamın-okup turamın "okuyorum." Öbekleri birbirine bağlamada bağlaçların kullanılması tipik değildir, bunun yerine birleşik anlatımları kurmada daha çok morfolojik yöntem uygulanır: Kış kelip suu toñdu "Kış gelince su dondu." Söz varlığının önemli bir kısmını yansımaların oluşturduğu Kırgızca, uzak akrabası Moğol ve Mançu dillerinden başka diğer Türk lehçelerinden ve akrabası olmayan dillerden etkilenmiş ve kelimeler almıştır. Kırgızca'ya XVI. yüzyıldan önce Moğol dillerinden, Tian Şan döneminde ziraat, bağ bahçe kültürü, ticaret, inşaatçılık gibi alanlarla ilgili Farsça'dan, Kırgızlar'ın Orta Asya'ya gelip din değiştirmeleriyle birlikte dinî-kültürel alanla ilgili Arapça'dan Orta Asya halkları dilleri aracılığıyla pek çok kelime girmiştir. Kırgızlar'ın Ruslar'la teması ve Kırgızistan'ın Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ne bağlanmasıyla dilde Rusça'nın etkisi başlamış, zamanla bilim, teknoloji, yönetim, siyaset, kültür vb. alanlarla ilgili terimler Rusça'dan veya Rusça vasıtasıyla diğer dillerden alınmıştır.

Rusya arşivlerinde bulunan, millî yazının oluşmasından önce XVII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIX. yüzyılın ilk yarısı arasında Kırgızlar'ın önde gelenleri tarafından Rus yöneticilerine gönderilen mektuplar ilk yazı dili örnekleri sayılabilir. İlk Kırgız alfabeti 1924'te E. Arabayev tarafından Arap yazısı esas alınarak hazırlanmış ve 1928'e kadar kullanılmıştır. 1928-1940 arası Latin, 1940'tan sonra Kiril alfabesiyle yazılmaktadır. Kırgızlar'ın yazılı edebiyatına kaynaklık eden çok zengin bir sözlü edebiyat geleneği vardır. *Manas*, *Kurmanbek*, *Cañıl Mırza*, *Kedeykan* gibi destanlar, ayrıca hikâye ve masallar, efsaneler, ninniler, tekerlemeler, bilmeceler, atasözleri ve deyimler, dinî ve lirik şiirler (türküler) bu geleneğin ürünleridir. Sözlü geleneğin en eski katmanını hikâyeler oluşturur. Mensur eserlerin önemli bir türü muhteva bakımından zengin masallardır. Bunun yanında geleneksel bir tür olmayan fıkralar da mevcuttur. Manzum sözlü eserler arasında önemli bir yer tutan destanlar diğer türlere oranla daha çok gelişmiştir. Kahramanlık destanlarının en tanınmış Manas, Semetey ve Seytek bölümlerinden oluşan 500.000 dizelik Manas üçlüsüdür. Bir

diğer manzum tür türkülerdir. Anonim olan şiirlerin yanında aşıklik geleneğinin ürünü bireysel eserler de mevcuttur. XVIII-XIX. yüzyıllarda hızla gelişen bu türün temsilcileri arasında B. Kumar Uulu, S. Toktobolot Uulu, Toktogul Satılganov, K. Akıyev, B. Alıkulov, Moldo Niyaz, Togolok Moldo, Moldo Kılıç gibi isimler sayılabilir. Alkış ve kargışlar, atasözleri ve deyimler, bilmeçeler, tekerlemeler de sözlü edebiyat ürünleri arasında yer alır. Ancak halk tiyatrosunun sözlü gelenekte yer almadığı görülmektedir. Buna karşılık sözlü çocuk edebiyatı başlı başına bir zenginliktir. Kırgız sözlü edebiyatı ürünlerinin derlenip yayımlanma faaliyetlerini XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra W. Radloff ve C. Valihanov gibi bilim adamları başlatmıştır.

Kırgız yazılı edebiyatı, 1924'te millî alfabenin kabul edilip *Erkin Too* gazetesinin yayın hayatına girmesiyle ilk eserlerini vermeye başlar. İlk edebiyat ürünleri gazetelerde çıkar. Bu yıllarda Kırgız edebiyatının öncülleri sayılan S. Karaçev, K. Tınıstanov, A. Tokombayev, M. Tokobayev, M. Elebayev, C. Cangırçiyev gibi yazarlar yetişmiştir. 1930 ve 1940'lı yıllarda hemen hemen edebî türlerin hepsinde eserler kaleme alınmıştır. Bu dönemde daha önce Kırgız şiirinde görülmeyen manzumeler için ilk örnekler K. Tınıstanov'un *Canlı Mirza* (1922-1924), Temirkul Ümötaliyev'in *Aysuluu* (Frunze 1941), A. Tokombayev'in *Taň Aldında* (Frunze 1947) adlı eserleriyle ilk örnekler verilmiştir. Yine bu yıllarda hikâye, uzun hikâye, roman ve piyes türünde eserler yayımlanmıştır: K. Bayalınov'un *Acar* (Frunze 1928, hikâye), M. Elebayev'in *Uzak Col* (Frunze-Sermerkant 1936, uzun hikâye), K. Cantöşev'in *Kanıbek* (I-III, Frunze 1939-1948, roman) ve *Karaçaç*'ı (1928, piyes) gibi. Ancak bu yayınlar çoğunlukla 1917 İhtilâli'ni, Lenin ve sosyalist düzenle ilgili konuları işleyen siyasal propaganda eserleri niteliğindedir. Mensur eserlerle tiyatro türünde yazılmış eserlerde daha çok sosyal konular ele alınmıştır. Kadın-erkek eşitliği, zenginlerin zulmü gibi sorunlara özellikle ağırlık verildiği görülmektedir. II. Dünya Savaşı yıllarında propagandacı üslûba kahramanlık, vatanperverlik gibi temalar eklenir. Şiirde mektup tarzında eserler doğar. Nesirde belgesel ve otobiyografik denemeler yazılır. Bu dönemde edebiyatın gelişmesinde klasik Rus ve Sovyet edebiyatı yanında diğer Türkler'le dünya edebiyatının büyük etkisi olmuştur. Bu devirde C. Aşubayev, M. Elebayev, C. Turusbekov, K. Esenkocayev gibi güçlü şair ve yazarlar savaş-

ta ölseler de Kırgız edebiyatı gelişmesini sürdürmüştür.

1950'li yıllar edebiyatın özüne dönüş yılıdır. Kırgız edebiyatını dünyaya tanıtan Cengiz Aytmatov ilk eserlerini bu yıllarda vermiştir. Eserlerde işlenen siyasal propaganda temaları yerini barış, dostluk, insan hayatı ve psikolojisine bırakmaya başlar. Savaş sonrasında cephede ve cephe gerisindeki hayatı anlatan başarılı eserler arasında C. Aytmatov'un *Betme-Bet* (1957), U. Abdulkaimov'un *Maydan*'ı (I-II, Frunze 1961-1966) sayılabilir. 1960'tan itibaren C. Aytmatov (*Birinci Mugalım*, Frunze 1962), T. Kasımbekov (*Adam Bolgum Kelet*, Frunze 1960), Z. Sooronbayeva (*Astra Güllü*, Frunze 1973), K. Kaimov (*Atay*, Frunze 1961), A. Saspayev (*İylik Sezim*, Frunze 1985), Ö. Danikeyev, K. Cusupov gibi yazarlar Kırgız nesrine verimli bir dönem yaşatır. Ayrıca roman türünde gelişmeler görülür. C. Sadikov (*Ubada*, Frunze 1958), R. Riskulov (*Caz*, Frunze 1959), O. Sultanov (*Too Kündörü*, Frunze 1961), T. Kocomberdiev (*Kızıl Alma*, Frunze 1965), M. Abılkasımova (*Çolpon*, Frunze 1962) gibi şairler başarılı eserler kaleme alır. Yine 1960'lı yıllardan itibaren Kırgız mizahı gelişmeye başlar; tiyatro alanında eserler verilir. 1960-1990'lı yıllarda yabancı dillere yapılan çevirilerle Kırgız edebiyatı dünyaya açılmıştır. Roman türü açısından verimli olan 1970-1980'li yıllarda C. Aytmatov'un *Kızıl Karıtar Bir Kün* (1980), T. Kasımbekov'un *Sıngan Kılıç* (Frunze 1966) gibi eserleri yayımlanmıştır. 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren bir duraklama gözlenirse de Kırgız şair ve yazarlarının özgür arayış yoluna girdikleri söylenebilir. Genç şair ve yazarlar arasında üslûp bakımından yenileşmeler görülmektedir. Günümüz Kırgız edebiyatı hayatın yeni, beklenmedik gerçeklerini benimseme sürecini yaşamaktadır. Kırgız edebiyatının en güçlü yazarlarından Cengiz Aytmatov'un yanı sıra tarihî romanlarıyla ünlü T. Kasımbekov, eserlerinde hayatın gerçeklerini kendine özgü yöntemlerle anlatan K. Cusubaliyev okuyuculara yeni romanlar sunmaktadır. S. Eraliyev ve R. Riskulov gibi şairler de Kırgız şiirini şekil ve muhteva bakımından zenginleştiren isimlerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

B. Ö. Oruzbayeva, *Kırgız Tilindegi Söz Casooçu Affikster*, Frunze 1958; a.mlf., *Kırgızkiy Yazık*, Bışkek 1994; a.mlf., "Kırgızkiy Yazık", *Yazıkı Mira: Tyurkskiye Yazıkı*, Bışkek 1997, s. 286-298; a.mlf., "Kırgız Tili", *Kırgız Sovetlik Sotsialistik Respublikası: Entsiklopediya*, Frunze 1983, s. 353-356; K. H. Menges, "Die aralo-kaspische Gruppe", *Ph.TF*, I, 434-488; S. Kudaybergenov,

Kırgız Tilindegi Mamile Kategoriyası, Frunze 1959; a.mlf., *Kırgız Tilindegi At Atoocor*, Frunze 1960; a.mlf., *Kırgız Tilindegi Taandık Kategoriyası*, Frunze 1961; a.mlf. – A. Tursunov, *Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası*, Frunze 1980; N. A. Baskakov, *Vvedeniye v izučeniye tyurkskih yazıkov*, Moskva 1962; R. J. Hebert – N. Poppe, *Kirghiz Manual*, Bloomington 1963; "La littérature kirghiz", *Ph.TF*, II, 760-761; B. M. Yunusaliyev, "Kırgızkiy yazık", *Yazıkı Narodov SSSR*, Moskva 1966, II, 482-505; A. O. Orusbayev – K. T. Toktonaliyev, *İssledovaniya po fonetike kirgizskogo yazıkı*, Bışkek 1991, I-II; T. K. Ahmetov v.dğr., *Kırgızkiy Yazık*, Frunze 1975; T. Sadikov, *Osnovi kirgizskoy fonologii i morfolologii*, Bışkek 1992; Samir Kazımoğlu (Tağızade), *Türk Toplulukları Edebiyatı*, Ankara 1994, I, 117-247; Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara 1998; Talat Tekin – Mehmet Ölmez, *Türk Dilleri*, İstanbul 1999, s. 93-97; K. M. Musayev – A. A. Çeçenov, "Kıpçakskaaya gruppası", *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov*, Moskva 2002, s. 216-338; Orhan Söylemez, "Kırgız Edebiyatı", *Türk Dünyası Kültür Atlası: Türk Devlet ve Toplulukları / A Cultural Atlas of the Turkish World: Turk States and Peoples* (haz. Ahmet Taşağıl – Aydın Usta), İstanbul 2003, s. 535-543; Tuncer Gülsensoy, *Kırgız Türkçesi Grameri I*, Bışkek-Kayseri 2004; C. Turgunbayev, *Kırgız Türkçesinde Sıfat-Fil Eklemleri*, Ankara 2004; Hülya Kasapoğlu Çengel, *Kırgız Türkçesi Grameri*, Ankara 2005; a.mlf., "Kırgız Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara 2007, s. 481-542; Zekeriyâ Karadavut, *Kırgız Masalları*, Konya 2006; L. Ükübayeva v.dğr., "Kırgızistan Edebiyatı", *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, Ankara 2007, IX, 622-662; Naciye Yıldız, *Kırgız Halk Edebiyatı I: İrlar/Ezgili Şiirler-Türküler*, Ankara 2007; Karboz Diykanov, "Baytursunov'un 125. Yıl Dönümüne Armağan: Kırgız Dili ve Akmat Baytursunov" (aktaranlar Ulanbek Alimov – Cildiz Alimova), *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, V/2, İzmir 2005, s. 325-334; Salican Cıgıtov, "Kırgız Yazı Dilinin Ortaya Çıkması ve İlk Edebî Örnekler" (aktaran Ulanbek Alimov), a.e., VI/2 (2006), s. 521-524; M. Tülüğabılov, "Adabiyat", *Kırgız Sovetlik Sotsialistik Respublikası: Entsiklopediya*, Frunze 1983, s. 357-384; L. İ. Lebedeva, "Kırgızkiy yazık", *Yazıkoznaniye: Bol'soy entsiklopedičeskij slovar*, Moskva 2000, s. 222.

ÖZLEM DENİZ YILMAZ

Yakut (Saha) Dili ve Edebiyatı. Kendilerini Saha olarak adlandıran Yakutlar'ın dili Rusya Federasyonu'na bağlı Yakut Özerk Cumhuriyeti ile kısmen Rusya Federasyonu'nun Amur, Magadan, Sahalin bölgeleri, Taymir ve Evenkiy Özerk bölgelerinde konuşulmaktadır. Merkez, Vilyuy, kuzeybatı ve Taymir olmak üzere dört ağız vardır. Edebî dil merkez bölgeleri konuşma diline dayanır. Türkçe'nin kolları içerisinde en çok Tuvaca'ya benzer. Fakat Yakutça ile Tuvaca arasında anlaşılabilirlik yoktur. Yakutça, Türkçe'nin lehçeleri içerisinde özel bir yere sahiptir. Gramer açısından Eski Türkçe'ye yakındır. Dolayısıyla Yakutça'yı diğer çağdaş Türk dillerinden ayıran bulun-